

Илка Петкова

ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ: МЕЖДУ ВЪОБРАЖАЕМОТО И РЕАЛНОТО

Феофилакт Охридский о болгарских землях: между воображаемое и реальное

Архиепископ Феофилакт Охридский занимает особое место в ряде византийских авторов, описывающих болгарских землях с точки зрения и интересов византийской империи.

В его произведениях сохраняются как отрицательных, так и положительных характеристик болгарских землях. Они определяются теми конкретными целями, которыми преследуются Феофилактом как верховный предстоятель болгарской церкви. Положение, которое вставляя его в центре разнообразных активностей, взаимоотношениях и интересах, как общественных, так и личных..

Проблемите, свързани с взаимната опция между различните племена и народи, т.е. отношението към „другия“, отдавна привличат вниманието на учените. Те все повече присъстват в нашата историография, която има вече своите интересни приноси в тази насока. По обясними причини – непосредственото съседство и динамичните многовековни отношения между българи и византийци, вниманието на българските изследователи обаче е насочено главно към изясняване на техните взаимни представи и отношения. В тази връзка трябва да се отбележат специално задълбочените проучвания по темата, направени от проф. П. Ангелов¹.

Проследявайки начина, по който византийските автори – военни и духовни лица, дипломати, администратори, аристократи, представят българските земи, техните природни дадености, релеф, почвено-климатични условия и пр., проф. Ангелов отбелязва и неласкавите описания, направени от страна на охридския архиепископ Теофилакт². Причините за тяхното присъствие в книжовното наследство на византийския архиерей ученият търси в личните му мотиви и по-специално в желанието му да постигне максимално въздействие върху адресатите си, за да бъде отменено нежеланото от него назначение в Охрид. Значителна роля имат според изследователя и материалните подбуди – страхът за собственото благополучие и усилията да бъде запазено то. С други думи, Теофилакт Охридски умишлено

се стреми да представи обстановката, в която е принуден да живее, във възможно най-неприятен вид, за да издейства поземлени придобивки или финансови облекчения³. Логиката на тези разсъждения е неоспорима. Към казаното от известния медиевист могат да се направят обаче някои допълнения, които да дозавършат представата за позицията на византийския духовник спрямо българските земи.

Както е известно, интересът на византийците към съседите им българи и към техните земи се обуславя най-вече от стопански, политически, дипломатически, военни и пр. цели, които преследва империята. Това често придава на описанията, които те правят, повече или по-малко специализиран характер, което от своя страна обяснява и наблюдаващата се в тях в много случаи целенасоченост и едностранчивост. При това трябва да се изтъкне и фактът, че някои от византийските автори, чиито описания са резултат на определен престой от време, прекаран по един или друг повод в българските земи, са склонни да ги рисуват в крайно противоречива светлина, давайки понякога взаимно изключващи се противоположни характеристики в зависимост от промяната в условията на пребиваване и личните им впечатления и настроения⁴.

Един поглед върху цялостната книжовна продукция на архиепископ Теофилакт показва, че той определено се отличава в много отношения от изброените по-горе лица както поради позицията, която заема в българските земи, лично обвързваща го с последните, така също и поради продължителността на престоя си. Поради това именно неговото отношение е много по-сложно и интригуващо, отколкото изглежда на пръв поглед и заслужава специално внимание.

Наистина в редица свои писма до видни личности с влияние в двора като деспина Мария, Михаил Пантехни, великия domestik Адриан Комнин, брат на император Алексей I Комнин, препозита на молбите и др., охридският архиепiscop рисува изключително отблъскваща картина на българските земи като място на пълен интелектуален упадък и духовна нищета, истинско „блато на злините..... с неговите рожби – жабите“, духовна „пустиня“, „добра да храни змии и скорпиони“, „варварска страна“, „работилница за всякаква злина“, в която е лишен от подобаващо интелектуално и приятелско общуване⁵.

Нещо повече, в стремежите си да въздейства ефективно върху своите кореспонденти, Теофилакт акцентира настоятелно и върху тревожната опасност от собствената му интелектуална и духовна деградация поради крайно принизената интелектуална среда, в която трябва да живее. „Защото сега – заявява с горест ученият византиец в писмо до Мерментул, председател на императорския съд – толкова е отслабнала собствената ни сила, с която някога в старо време бяхме мощни, колкото тогава бяхме останали назад от способността на древните“⁶. А по-нататък до същия адресат, той направо го призовава: „заедно с нас се моли, да не изгубим ние даже елинския си говор – така ужасно сме закъсали“⁷. Могат да бъдат приведени още редица примери в този дух. Както може да се заключи, те не са резултат само на богато авторово въображение и информираност в областта на гръцката митоло-

гия, древна история и литература, както и на християнската книжовност⁸, но и на стремежа да се постигне максимално въздействие за промяна на нерадостната съдба на Теофилакт. Че това е главната цел на тези прекалено отблъскващи характеристики показва и прекият призив на охридския архиепископ, отправен към Адриан Комнин: „Отървете ме от това мръсно робство вие, които можете, инак преди времето определено от Бога, ще се погубя от яд като син, който не е направил нищо достойно за баща си, а това би било за мен безславно, а за ония, които са го допуснали позорно!“⁹.

В противоположна светлина е представена обаче България в агиографската продукция на Теофилакт и най-вече в написаното от него „Пространно житие на Климент Охридски“. В него, основавайки се на своите български първоизточници, чиито сведения приема без промени, той рисува духовната еволюция, преживяна от нея от езичество към християнство. Облагородяването и духовния ѝ подем той свързва, следвайки дословно българската патриотична традиция от XI в., с дейността на славянските просветители светите братя Кирил и Методий и техните най-изявени ученици и главно Климент Охридски. Отбелязани са и усилията на българските владетели княз Борис-Михаил и цар Симеон да подкрепят и заздравят християнизацията на българския народ¹⁰. Положителната насока, в която са обрисувани българските земи през IX–X в., се дължи не само на точното следване на българските извори, но и желанието да се използват те като аргумент за укрепване на авторитета на Охридската архиепископия чрез проследяване на нейните дълбоки исторически корени, за чието полагане особени приноси има и Климент Охридски. По този начин Теофилакт издига и своя собствен престиж като предстоятел на една стара, авторитетна автокефална църква. Същевременно така той обосновава и защитава автокефалния статут на Охридската архиепископия, уреден с височайши документи, издадени още от прославения завоевател Василий II (976–1025 г.)¹¹, но нарушаван нееднократно след неговата смърт. Самият Теофилакт бурно протестира против едно такова посегателство от страна на цариградския патриарх в писмо до халкидонския епископ Михаил и пламенно отстоява независимостта на Охридската архиепископия¹².

Както бе посочено в началото, Теофилакт прави редица отрицателни характеристики на българските земи и в случаите, когато преследва текущи материални интереси. Неговото архиерействуване в Охрид съвпада до голяма степен с властването на император Алексий I Комнин (1081–1118 г.). Управлението на последния е белязано със специално внимание спрямо провинциалната военна аристокрация като негова главна социална опора. Императорът щедро раздава поземлени дарения на отделни нейни представители. Това обаче в никакъв случай не означава, че са пренебрегвани интересите на църквата. Още повече като се има предвид нейната важна роля поради разрастването на еретическата пропаганда в империята и борбата, която императорът предприема срещу нея. Дарителската политика на владетеля обаче на практика често води до сложно преплитане на противоречивите

интереси на духовната, военна и светска аристокрация. На самия Теофилакт също често се налага да отстоява поземлените и финансови интереси на архиепископията срещу държавната администрация, военни и цивилни лица. Стараейки се да защити и разшири направените ѝ икономически облекчения и отстъпки, охридският архиепископ пуска в оборот една силно впечатляваща картина на българските земи като изключително неплодородни и безводни, отличаващи се с голяма бедност и малочисленост, съпоставими в своята изостаналост само с библейската земя Кидар, обитавана от дивото арабско племе на кидарите¹³. Тази мрачна, песимистична представа, която той преднамерено създава, има за цел да предизвика съжаление и съпричастност и да доведе до реализацията на преследваните от него цели. Показателен пример в това отношение е писмото му до Йоан Комнин, в което той емоционално заявява: „Охридско, пансевасте, мой застъпнико, ще изчезне от България по-скоро, отколкото може да очаква човек, ако всесилната ти ръка не се погрижи за него. Защото тази [област] е малка, свършено бедна, страда от малочисленост и се явява най-окаяната от всички области”¹⁴.

Разбира се, фактът, че положението на българите, подвластни на Теофилакт, непрекъснато се влошава, не подлежи на съмнение. За това обаче вина има и самият той, независимо от многократно проявения от него стремеж да се представи за техен благодетел и пламенен защитник на интересите им. В крайна сметка нали именно от тяхната експлоатация се осигуряват солидните богатства на архиепископа. Така или иначе, известно преувеличение на фактите трябва да се допусне, поради ефекта, който преследва последният.

Съзнателното подценяване на икономическите ресурси и стопанската рентабилност на българските земи или на отделни области от тях, особено Охридско, с което Теофилакт е най-тясно свързан, влиза в рязко противоречие с известни факти, които могат да се извлекат от неговата кореспонденция. Както се вижда, независимо от твърде голямата фриволност, с която той използва своето надарено перо, различни податки от нея навеждат на интересен извод, относно действителното състояние на нещата. Става ясно, че въпреки непрекъснатите му хленчения и превзети оплаквания, разглезеният византийски архиерей всъщност се радва на завидна авторитетна позиция като охридски предстоятел и той се гордее с нея и се стреми да извлече максимални дивиденди. Старае се да я стабилизира и укрепва с всички сили и средства, бранейки ревностно автокефалността и целостта на архиепископията. Организира духовния живот в последната и се бори за запазване на чистотата на вярата от еретически посегателства. Освен това Теофилакт разполага и с определена юрисдикция и въоръжена сила, които му предоставят съществени възможности спрямо българското население, които той се опитва да разшири¹⁵. И макар да твърди обратното, личи си, че той се чувства много добре в Охрид. За това свидетелства собственото му признание в едно писмо до китърския (Китър, дн. Катерини в Гърция) епископ, в което говори прочувствено за охридския въздух, за „лекото и твърде тънко тамошно вино и..... другите здравословни храни”. В

друго писмо до Йоан Пантехни от 1107 г. пък отбелязва: „Аз пък, като стигнах до Солун, да бях намерил един Дедал, бих си прикачил криле, бих литнал и бих отдъхнал в Солун”¹⁶.

За изключително добре обезпеченото материално битие, на което се радва Теофилакт, осигурено благодарение на плодородието на българските земи и експлоатацията на подвластното му население, говорят и обвиненията на неговите противници. Те го обвиняват, че е „някакъв силен големец”, че „разполагал с толкова и толкова богати приходи.” Един от тях, парикът Лазар, с когото Теофилакт влиза в непримирим конфликт, според последния разпространява всякакви измислици за него: „Той уверява още – отбелязва по този повод охридският архиепiscop, – че ми се търкаляло по улиците сирене, а по планините течало мляко (Йов, 29,6), че съм бил голям богаташ с не знам колко си натрупани от просия таланти, че съм водел живот сатрапски, или по-добре, че персийските богатства са нищо в сравнение с архиепископските, а дворците в Суза и Ектабан – същински колиби пред моите многоетажни жилища и моите прохладни домове, дето летувам и освежавам пещта на буйната си плът”¹⁷. И макар Теофилакт да говори с ирония, и да се мъчи да представи, казаното от неговия враг за пълна лъжа, става ясно, че той наистина разполага със значителни богатства, които дразнят не само неприятелите му, но и експлоатираните от него българи като парика Лазар.

Богатите приходи, които получава, дават възможност на охридския архиепiscop да прави щедри подаръци и да подкупва представителите на корумпираната византийска администрация, за да постигне благоприятни за себе си решения и отстъпки. На няколко пъти в своята кореспонденция Теофилакт споменава за значителни количества риба, изпратени на личности, чието застъпничество и съдействие по определени въпроси той търси¹⁸.

Че българските земи са солиден източник на доходи, противно на твърденията на охридския предстоятел, показват и непрекъснатите му опити по всякакви пътища и с всевъзможни средства да увеличава поземлената собственост на Охридската архиепископия. Както става ясно, това понякога се постига чрез установяване на патронат от нейна страна върху някое село на свободни селяни, което я е избрало за свой патрон. На първо време то продължава да плаща данъци на държавата, но постепенно е освободено от тях и преминава напълно под властта на архиепископията. Такъв е случаят със село Могила, за което Теофилакт води дълги и ожесточени спорове с данъчните власти, като накрая то му е отнето като неправомерно присвоено¹⁹. Конфликти архиепископът има и по повод село Църкви в района на река Вардар, което накрая е измерено и включено в данъчните списъци²⁰. Борбата на архиепископа с данъчните власти по повод владееенето на земя не се изчерпва с посочените примери, но и те са достатъчни, за да удостоверят колко много всъщност Теофилакт цени последната, защото тя е основен източник на приходи за него, макар той да притежава и друга собственост (рибарници, ливади, къщи и пр.)

В заключение може да се каже, че архиепископ Теофилакт Охридски заема особено място в поредицата от византийски автори, които правят описания на българските земи от гледна точка на практическите нужди и интереси на византийската империя в даден момент или отразяват свои собствени впечатления и настроения в духа на традиционното ромейско чувство за превъзходство спрямо други страни и народи. В разнообразното си книжовно наследство той създава противоречиви и богато нюансирани характеристики на българските земи – както отрицателни, така и положителни, въображаеми или реални, чието наличие се определя от конкретните цели, които той преследва като върховен предстоятел на българската църква, както и като представител на едрата феодална духовна прослойка, положение, което го поставя в центъра на богат обществен и личен живот и интереси.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, П. Българите през погледа на византийците. – История, 1993, №1, 19-35; Angelov, P. The Bulgarians through the Eyes of the Byzantines. – BHR, 1994, №4, 18–33; Същият. България и българите в представите на византийците (VII–XIV), С., 1999, 285 с.; Тъпкова–Заимова, В. Византия, Западна Европа и балканските народи. – В: Представата за „другия“ на Балканите. С., 1995, 14–19; Симеонова, Л. Образът на българския владетел във византийската книжнина (средата на IX – началото на XI в.). – В: Цит. съч.; Другият в историята, Кюстендил, 1996, 222 с.

² В научната литература са лансирани крайно противоречиви мнения относно негативните оценки и квалификации, използвани от Теофилакт по отношение на българите и техните земи. Едни автори обвиняват учения византиец в преднамерено грубо отношение и стремеж за дискредитиране на всичко българско с оглед на съзнателно провеждан курс към ромеизация на българите. – Вж.: Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. II. С., 2007, 253–354; История на България. Т. III, Втора българска държава, С., 1982, с. 94. Други учени проявяват стремеж към определена идеализация на дейността на видния византиец като духовен пастир на българския народ. – Вж.: Снегаров, И. История на Охридската архиепископия. Т. I, С., 1994, с. 66, 70, 79 83–85; Събев, Т. Самостояна народностна църква в средновековна България. С., 2003, с. 271, 272, 286, 287. Има и автори, които се стремят да подхождат към проблема в духа на по-голям реализъм и обективност. – Срв. Божилов, И. Писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор. – Известия на държавните архиви, 1967, Т. 14, 69–99; Петкова, И. Някои моменти от развитието на взаимоотношенията на Византия и българските земи през XI–XII в. – В: Средновековните Балкани: Политика, религия и култура. С., 1999, 89–94 и др.

³ Ангелов, П. България и българите..., с. 40.

⁴ Цанкова, Г. Страници из историята на средновековна София VI–XII в. – В: Сердика–Средец–София. С., 1978, 30–43.

⁵ Извори за българската история. Т. XXX. (= Гръцки извори за българската история. Т. IX. Част 2), С., 1994, с. 81, 85, 93, 110, 117, 125 (оттук нататък ИБИ и ГИБИ).

⁶ Цит. съч., с. 105.

⁷ Цит. съч., с. 109.

⁸ Цит. съч., с. 85, 105, 109.

⁹ Цит. съч., с. 85.

¹⁰ Цит. съч., с. 11, 12, 15, 16, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 40. За духовния катарзис на българските земи и християнизацията им Теофилакт разказва и в написаното от него „Житие на 15-те тивериуполски мъченици”. – Вж. цит. съч., с. 67, 69.

¹¹ ИБИ. Т.ХІ. (Срв. ГИБИ. Т. VI), С., 1965, с. 40–47.

¹² ИБИ. Т.ХХХ (Срв. ГИБИ. Т. IX. Част 2), с. 179.

¹³ Цит. съч., с. 102, 104. – Срв. Литаврин, Г. Г. България–Византия в XI–XII в. С., 1987, 238–240.

¹⁴ ИБИ. Т. ХХХ. (Срв. ГИБИ. Т. IX. Част 2), с. 104.

¹⁵ Цит. съч., с. 200.

¹⁶ Цит. съч., с. 213.

¹⁷ Цит. съч., с. 196.

¹⁸ Цит. съч., с. 93, 118, 119, 162, 196.

¹⁹ Цит. съч., с. 106.

²⁰ Цит. съч., с. 111.